

*Aysel Qəribli. İlk orta əsrlərdə “türk dili” anlayışı
// Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s.172-177.*

UOT: 811.512.161.

Aysel Qəribli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
aysel-qerib@hotmail.com

İLK ORTA ƏSRLƏRDƏ “TÜRK DİLİ” ANLAYIŞI

Açar sözlər: *türk dili, anlayış, linqvistika, orta əsrlər.*

Ключевые слова: *тюркский язык, концепция, лингвистика, средние века.*

Key words: *turkic language, concept, linguistics, middle-age century.*

“Türk dili” anlayışının tarixində ilk orta əsrlər həm linqvistik, həm etnik-mədəni və ya etnoqrafik, həm də siyasi baxımlardan çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İ.Qəfəsoğlu yazır: “Asiya Böyük Hun imperiyasından sonra təmsil etdiyi türk kulturu etibarilə hər baxımdan II super türk imperatorluğu keyfiyyətində olan Göytürk xaqanlığı “türk” sözünü ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq mənimsəməklə bütün bir millətə ad vermək şərəfini qazanmış, Şərqi Sibirdəki yakut türkləri ilə qərbdə oğur (bulğar) türklərinin bir qismi dışındakı türk əsilli bütün kütlələri öz idarəsində birləşdirmişdir. Xaqanlığın yıxılmasından sonra bir yelpazə kimi açıaraq dörd tərəfə yayılan müxtəlif türk zümrələri getdikləri yerlərdə “türk” adını və Göytürk idari, siyasi və iqtisadi gələnlərini yaşatmışlar” (4,s. 100).

Göytürk dövrü türk dilinin yazılı materialının zənginliyi ilə seçilir və tarixdə ilk dəfə olaraq “türkcə” geniş bir coğrafiyada müxtəlif mənşəli (run-türk, soqd-uyğur və s.) əlifbalarla öz varlığını nümayiş etdirir. İlk orta əsrlərdə meydana çıxmasına baxmayaraq ilk türk yazılı abidələrinin dili elmi ədəbiyyatda, əsasən, sadəcə “qədim türk dili” adlanır, lakin bu ümumi adla türkologiyada bir sıra termin-linqvonimlər də mövcuddur: qədim türk yazılı abidələrinin dili, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili, Göktürk yazılı abidələrinin dili, Göktürk ədəbi dili, türk runik yazılı abidələrinin dili, türk runik abidələrinin dili və s.

Nəinki yeni dövrdə, hətta qədim dövrdə də “türkcə”ni daha “diferensial” görməyə meyilli olan N.A.Baskakov “qədim türk dövrü”ndə (V-X əsrlər) üç qrup “qədim türk dili”ni fərqləndirir:

- 1) qədim oğuz (Orxon) dilləri;
- 2) qədim uyğur dilləri;
- 3) qədim qırğız (Yenisey) dili (6,s.44).

Əlbəttə, ilk orta əsrlərdə oğuz, qırçaq və karluq-uyğur ləhcələri artıq bir-birindən hiss ediləcək qədər fərqlənirdi, lakin bu fərqlər, bir tərəfdən, o qədər çox deyildi ki, oğuz, yaxud uyğur “dilləri”ni təsəvvürü yaratsın (yəni bu qədər daxili diferensiallığa malik olsun); ikinci tərəfdən isə, yazılı abidələri (Orxon, Yenisey, uyğur və s.) ən azı ümumnormativ (dialektfövqü) keyfiyyətinə görə qədim dövrün oğuz, uyğur və qırğız “dillər”i arasında bu qədər asanlıqla bölmək mümkün deyil. Və bu cür “diferensiasiya”ya meyllilik N.A.Baskakovun “Türl dillərinin inkişafının ümumi sxemi”ndə də öz əksini tapır. Belə ki, müəllif qədim türk dövründə (V-X əsrlər) əvvəlki hun dövründə “mövcud olmuş” dörd “dillər”dən (bulqar, oğuz-karluq-qırçaq, uyğur-oğuz və qırğız-qırçaq “dillər”indən) törəmiş” altı “dillər”i göstərir ki, onlar 1) xəzər dilindən, bulqar dilindən, qırçaq-oğuz dillərindən (maraqlıdır ki, həmin dillər elə qədim

türk dövründə (qıpçaq dillərinə və oğuz dillərinə ayrılmışlar), karluq dillərindən, uyğur-tukyu dillərindən, qədim qırğız dilindən ibarətdir (6,s. 220-221).

“Dil” və “dillər” anlayışlarından istifadə texnologiyasının “sərbəstliyi”ni bir tərəfə qoysaq, N.A.Baskakovun qədim türk dövründə uyğur-tukyu dillərindən qədim uyğur və qədim oğuz, əvvəlki dövrdə (hun dövründə) aid qırğız-qıpçaq dillərindən qədim qırğız (görünür, müvafiq olaraq uyğur, Orxon və Yenisey yazılı abidələrinin) dillərinin yaranması fikri diqqəti çəkir. Lakin ilk iki yazılı (ədəbi) dilin varisi olmadığı halda (baxmayaraq ki, hər üçü d/t dillərinə aiddir) sonuncusunun biri ləhcə (Altay dilinin Cənub dialektləri), digəri dil olmaqda (qırğız dili) iki varisi vardır (6,s. 220-221).

Bu isə gerçək vəziyyətin sxem vasitəsilə daha konkret göstərilməsi yox, sadəcə sxematizm deməkdir. Ona görə ki, N.A.Baskakov qədim türk yazılı abidələrində öz “materiya”sını bütün fonetik, leksik və qrammatik tərkibi ilə təqdim edən “türkcə”ni tamamilə bir tərəfə atıb Altay dövründən (türk, monqol və tunqus-mancur birliyindən) gələn dil diferensiasiyasının “fonetik tarixi”ni “inersiya” ilə orta əsrlərin sonlarına qədər davam etdirir (bax: 6,s. 220-221) ki, bu, müasir türk dillərinin genetik təsnifatı prinsipinin düzgün müəyyənləşdirilməsi baxımından da özünü doğrulda bilməz. İlk növbədə ona görə ki, Altay birliyindən ayrıldıqdan sonra türk dillərinin diferensiasiyası fonetik, əlamətlərdən daha çox, digər linqvistik göstəricilərlə gedir. Eyni zamanda buraya yardımçı vasitə kimi ekstralingvistik amillər də qoşulur.

“Türk” sözü, artıq qeyd edildiyi kimi, ilk dəfə qədim türk (run) yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir:

1. “Tenqri teq tenqridə bolmuş türk bilqə kağan bu ödkə olurtım” (2,s. 159).

2. “Türk bəqlər türk atın ıtı, tabğaçğı bəqlər tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka körmiş” (2,s. 160).

3, “Türk kara kamuğ budun ança timis...” (2,s. 160) və s.

Burada həmin sözün həm etnos, həm də dövlət adı bildirməsi tamamilə müəyyəndir. “Türk”ün birbaşa dil adı (linqvonim) kimi işlədilməsinə isə təsadüf olunmur. Lakin türk bəylərinin türk adını atıb Çin adını qəbul etməyə məcbur olmaları barədəki təəssübkeşlik göstərir ki, türklərdə aydın təzahür edən ana dili həssaslığı olmuşdur. Və məlumdur ki, türkləri özünə tabe eləyən Çin imperatoru onları (türkləri) assimilyasiya etməyə çalışarkən türk xaqanı İşbara ona (siyasi baxımdan tabe olduğu Çin imperatoruna) bu məzmununda bir məktub göndərmişdi: “Sizə bağlı qalacaq, xərac verəcək, qiymətli atlar hədiyyə edəcəyəm. Fəqət dilimizi dəyişdirə bilmərəm, dalğalanan saçlarımızı sizinkinə bənzədə bilmərəm, xalqıma çinli paltarı geydirə bilmərəm, Çin alətlərini qəbul edə bilmərəm. İmkan yoxdur, çünki bu məsələlərdə millətim fəvqəladə həssasdır, sanki çarpan tək bir qəlb kimidir” (4,s. 113).

Necə oldu ki, “türkcə”nin adı kimi məhz “türk dili” üstünlük qazanıb tədricən populyarlaşmağa başladı? Ümumən burada hər hansı bir qanunauyğunluq varmı, yoxsa bu, tamamilə təsadüfi hadisədir?

Fikrimizcə, burada əsas rolunu nə linqvistik, nə etnik deyil, məhz siyasi amil oynamışdır. Göktürk dövlətinin müydana çıxması (552-ci il) və bu dövləti yaradan türk mənşəli tayfanın, yaxud tayfa birliyinin məhz “tukyu” (müqayisə et: “türk”) adlanması ünsiyyət vasitəsinin adının da “türk dili” olacağına mədəni-ideoloji zəmin hazırlamaya bilməzdi. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində intensiv işlənən “türk budun” (türk xalqı) ifadəsi isə etnosla siyasi qurumun (dövlətin) qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmliyini, hətta belə demək mümkünsə, ayrılmazlığını göstərir.

Görünür, Göytürklərdə özünün ən yüksək səviyyəsinə yüksələn ənənəvi türk dövlət idarəçiliyi də diqqətdən kənar qala bilməz. Xüsusilə həmin idarəçilik təcrübəsi “yuxarıdan aşağıya” bilavasitə ünsiyyət üçün geniş imkanlar açır, dövlət gənəşiyinin rolunu ön plana çıxarırdı ki, burada mövcud “törə”yə uyğun olaraq aşağıdakılar daxil idi:

“1) xalqın (dövlətin) taleyi ilə bağlı məsələləri kağan gənəşəksiz həll edə bilməz;

2) dövlət gənəşiyində xalq mümkün qədər maksimum təmsil olunmalıdır;

3) heç olmasa ildə bir dəfə (və hər dəfə eyni vaxtda) , zəruri oldu-olmadı, dövlət gənəşiyi (toy, qurultay, divan və s. formalarında) keçirilməlidir;

4) dövlət gənəşiyini kağan(hökmdar) yox, hamının hörmət etdiyi nüfuzlu ağsaqqal (bilgə) idarə etməlidir;

5) arzu edən hər kəsin danışmaq, fikir söyləmək, mövqe bildirmək hüququ vardır” (1,s. 99).

Bu isə o deməkdir ki, dil nəinki siyasi, həm də ictimai nüfuza malikdir və onun yalnız “yuxarılar”ın, yaxud “aşağılar”ın səlahiyyətində olmaq, eləcə də əcnəbi təsir altına düşmək təhlükəsi yoxdur (bir daha xatırlayaq ki, türk xaqanı İşbara siyasi cəhətdən tabe olduğu Çin imperatoruna dillə bağlı heç bir güzəştə getməyəcəyini bildirmişdi).

“Qədim türklər”in öz sevimli dillərini necə adlandırdıqları bizə məlum olmasa da, tamamilə aydındır ki, qədim türk yazılı abidələrinin dili ilk orta əsrlər səviyyəsində kifayət qədər mükəmməl ədəbi dildir. Və onun hər üç (Orxon, Yenisey və uyğur) təzahürü “türkcə”nin ümumi fonetik, leksik və qrammatik normasına, funksional üslub imkan-standartına o dərəcədə uyğundur ki, hətta əksərən hind, Çin, İran dillərindən tərcümə edilmiş uyğur mətnləri də məhz ədəbi “türkcə”dədir. Ona görə də “Türk dilləri” müəllifinin ilk orta əsrlər (qədim) türk ədəbi dilinə, ümumən orta əsrlər türk ədəbi dillərinə lazımınca yer ayırmaması həm “türkcə”nin tarixini layiqincə təsəvvür etməyə imkan vermir, həm də adekvat anlayışların miqyasını hüdudlandırmaqla “türkcə” ilə bağlı elmi-metodoloji baxışların deformasiyasına gətirib çıxarır.

Qədim türk (run) yazılı abidələrinin dili, yaxud qədim türk ədəbi dili, bir tərəfdən, normativlik səviyyəsinin yüksəkliyi, ifadə-üslub mükəmməlliyi ilə böyük maraq doğurursa, digər tərəfdən, məhdud bir zümrənin səlahiyyətində olmaması, müəyyən mənada “kütləvililyi” ilə də diqqəti cəlb edir. Ona görə də mütəxəssislərin Tonyukuk, Bilgə Kağan, Kül təgin və s. mətnlərinin dilinin mənşəyində türk epos yaradıcılığı texnologiyasının, təhkiyə maneralarının dayandığı barədəki fikirlərinə (məsələn, bax:) haqq qazandırmaq lazım gəlir. Əgər belə olmasaydı, həmin mətnlər bu qədər konstruktiv və ya kompakt ideya-estetik, yaxud informativ məzmun daşıya bilməzdi. Məsələn:

“Bilqə Tonikuk bən özüm Tabğac, ilinqə kılntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın kodın Tabğaçka yana içikdi. Tenqri ança timis erinç: “kan bertim, kanın kodın içikdin”. İçikdik üçün Tenqri “öl” temis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə bod kalmatı.

İda, taşta kalmısı kobranın yeti yüz boltı. İki üliqi altıq erti, bir ülüqi yadağ erti. Yeti yüz kisiq udızığma uluğı şad erti. “Yağıl” tidi. Yağmısı bən ertim –Bilqə Tonikuk” (2,s. 152).

Tərcüməsi:

“Müdrük Tonikuk mən özüm Tabğaç elinə getdim. Türk xalqı Tabğaçta tabe idi.

Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan ayrıldı, öz xanı oldu. Xanın atıb Tabğaçta yenə tabe oldu. Tanrı belə demişdi: “xan verdim, xanın qoyub tabe oldun”. Tabe olduğumuz üçün Tanrı “öl” demiş. Türk xalqı öldü, dağıldı, məhv oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparən böyüyü şad idi. “Qoşul” dedi. Qoşulanı mən idim-müdrük Tonikuk” (2,s. 155).

Hərçənd söhbət birinci şəxsin dilindən verilir, ancaq burada dil-üslub fərdiliyindən, yaxud ləhcə “diferensiallıq”ından bəhs etmək mümkün deyil. Epik normativlik o qədər aparıcıdır ki, nə subyektiv məqamların (təhkiyəçi emosiyasının), nə də rəsmi sənəd dili maneralarının qabarmasına, xüsusi olaraq nəzərə çarpmasına imkan vermir.

“Böyük türk klassikləri”ndə deyilir:

“VIII əsrə aid ilk türkcə mətnlərdə, yəni Orxon kitabələrində istifadə edilən dil yeni ortaya çıxmış bir dilin xüsusiyyətlərini göstərmir. Şəkilçi sistemi və qrammatik quruluşuyla, mücərrəd anlayışlar üçün inkişaf etdirilmiş kəlmələriylə, terminləri, deyimləri və kəlmələrindeki mənə dərinlikləri ilə Orxon kitabələrinin dili əsrlərdən bəri işlənmiş və sabitləşmiş bir

yazı dili xarakteri təqdim edir. Dilçilərin təxminlərinə görə, bu yazı dilinin doğuşu heç olmasa eramızın ilk əsrlərinə qədər uzanır” (5, s. 37-38)

Ümumiyyətlə, “Böyük türk klassikləri”ndə qədim və ilk orta əsrlər “türkcə” anlayışları Türkiyə türkologiyası əhəmələrinə uyğun olaraq aşağıdakı şəkildə təqdim olunur (müəllif Əhməd Bican Ərcilasundur):

“Altay dili bilgilərinə (altayistlərə) görə, türkcə e.ə. V əsrdə Altay dil birliyindən ayrılaraq müstəqil bir dil halına gəlmişdir. E.ə. V əsrdən eramızın ilk illərinə qədər olan dövrdə türkcə “ilk türkcə” adını daşıyır... Eramızın ilk illərindən “əski türkcə”nin başladığı VI əsrə qədər olan dövr “ana türkcə” dövrüdür” (5, s. 38).

Göründüyü kimi, “türkcə”nin ilk orta əsrlərə qədərki tarixi bu cür dövrləşdirilir:

1. İlk türkcə (e.ə. V əsr- e.ə. I əsrin sonları).
2. Ana türkcə (I əsrin əvvəlləri-V əsr).
3. Əski türkcə (VI əsrdən sonra).

Əlbəttə, bu anlayışlar həm kifayət qədər şərti, həm də xeyli dərəcədə obrazlıdır, lakin “türkcə”nin müvafiq dövrlərdə tarixi vəziyyətini bildirmək baxımından uğursuz da deyil.

Türkiyə türkologiyasında işlənən “əski türkcə” linqvonimi sovet, eləcə də postsovet türkologiyası üçün səciyyəvi olan “qədim türk dili (древнетюркский язык)” linqvonimi ilə, demək olar ki, eyni anlam daşıyır. Və bir qayda olaraq, hər iki halda qədim türk yazılı (Orxon, Yenisey və uyğur) abidələrinin dili nəzərdə tutulur.

Y.Əliyev Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin ədəbilik səviyyəsi ilə bağlı olaraq yazır ki, “1. Yad təsirlər yoxdur və ya əhəmiyyətli tutumda deyil. 2. Dövrün bir yox, bir neçə aparıcı etnokulturoloji mərkəzlərinin dil xüsusiyyətləri ədəbi dilin normalarını təşkil edir. 3. Yazılı və şifahi qollara malikdir. 4. Qədim türk cəmiyyətinə daxil olan ayrı-ayrı tayfaların dil xüsusiyyətlərinin təmərküzləşməsindən ibarət integrativ meyillər daha güclüdür. 5. Ədəbi dilə məxsus normalılıq keyfiyyəti bəzi dil səviyyələrindən tam təşkil olunsa da, digər səviyyələrdə tam müəyyənləşmə həddinə çatmır (məsələn: bəzi fonetik, leksik paralellərin mövcudluğu)” (3, s. 4).

Mahmud Kaşğari “Divan”ındakı (XI əsr) poetik nümunələrin dili də ilk orta əsrlər türk şifahi ədəbi (folklor) dili barədəki təsəvvürün aydınlaşmasına kömək edir. Məsələn, “Divan”da geniş yer tutan və yəqin ki, xalq arasından, yaxud ozanların dilindən yazıya alınmış döyüş türklərindən birində deyilir:

*Tanq ata yortalım,
Budruç qanın irtəlim,
Basmıl bəyin örtəlim,
Emdi yigit yuvulsun.*

*Qıkrıp atıq kemşəlim,
Qalkan, süngün çumşalım,
Qaynar yana yumşalım,
Qatğı yağıyovulsun.*

*Teqrə alıp egrəlim,
Attın tüşüp yügrəlim,
Arslanyayı kükrəlim,
Küçi anıq kəvilsün (2, s. 49-50).*

Tərcüməsi:

*Dan üzü hücumu keçək,
Budruç xanını istəyək,
Basmil bəyinə od vuraq,
Haydı, igidlər toplansın.*

*Hayqırıb at sürək,
Qalxan, süngü ilə cumaq,
Qaynayıb yenə yumşalaq,
Sərt düşərək əzilsin.*

*Əhatə edib mühasirəyə salaq,
Atdan düşüb yüyürək,
Aslan kimi kükrəyək,
Onun (düşmənin) gücü tükənsin. (2,s. 51).*

Bu və bu tipli mətnlər göstərir ki, qədim türk ədəbi (yazılı) dilinin əsasında məhz qədim türk şifahi ədəbi dili dayanır. Tonikuk, Kül tiqin, Bilqə kağan və s. kitabələrinin dilindəki şifahi ədəbi dil standartları, səciyyəvi epik nitq formulları göstərir ki, adı çəkilən kitabələr yazı dilinin təzahürü olmaqdan daha çox, şifahi normativ mətnin yazıya “köçürülmə”sindən ibarətdir.

Uyğur yazılı abidələri də özünəməxsus nitq standartları ilə zəngindir. Lakin bu, tərcümə prosesində buddist və ya manixeist dünyagörüşün müvafiq “termin”- konstruksiyalarının çox hallarda uğurlu adekvat qarşılıqlarının tapılmasından irəli gəlir ki, bu da, heç şübhəsiz, bir tərəfdən, buddist və manixeist türk-uyğur ruhanilərinin əsrlər boyu qazandıqları böyük tərcüməçilik təcrübəsinin nəticəsidirsə, digər tərəfdən, “türkcə”nin, konkret olaraq qədim türk ədəbi dilinin potensial imkanlarının göstəricisi sayılmalıdır.

İlk orta əsrlər “türkcə”si anlayışının struktur modelini, başqa sözlə, bu dövrdə (V-X əsrlərdə) “türk dili” dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirmək əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq qədər həm asandır, həm də bu cür müəyyənləşdirmə, yaxud struktur modelləşdirmə hipotetik mülahizələrə deyil, birbaşa konkret dil (nitq) materiyasına əsaslandırılmağa görə, demək olar ki, ciddi mübahisə doğura bilməz. Beləliklə, “qədim türk dili” anlayışına aşağıdakılar daxildir:

1) əvvəlki dövrlərdə təcrid olunaraq ilk orta əsrlərdə artıq daha çox fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmiş çuvaş və yakut “türkcə”ləri;

2) nə ədəbi dildən, nə də bir-birindən o qədər də təcrid olunmamış oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur ləhcələri;

3) qədim türk şifahi ədəbi (müəyyən ləhcə variantları ilə);

4) qədim türk yazılı ədəbi dili (müəyyən ləhcə variasiyaları ilə).

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov N., Qəribli A., Qəribli E. Türkologiya, Bakı, “STV-TRANS”, 2018, 292 s.
2. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı, I c., Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 320 s.
3. Əliyev Y.V. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid dövrü, DDA, Bakı, 2011, 39 s.
4. Qəfəsoğlu İ. Türk milli kulturu, Bakı, 2017, 474 s. Türkcədən uyğunlaşdırən R.Əskər.
5. Büyük Türk Klasikleri, Ötüken-Söğüt, 413 s.
6. Баскаков Н.А. Тюркские языки, Москва, изд. ЛКН, 2008, 248 с.

Айсель Гарибли

Концепция "Тюркский язык" в раннем средневековье**РЕЗЮМЕ**

В истории «тюркского языка» первые средневековья имеют лингвистическую, этническую, культурную или этнографическую или политическую точку зрения.

Хотя нам неизвестно, как древние тюрки называют свои любимые языки, совершенно ясно, что древнетюркские памятники являются довольно литературным языком на уровне среднего средневековья.

Легко определить структурный модуль первого средневековья, другими словами, термин «тюркский язык» в течение периода (V-X века) сравнительно легко сравнить с предыдущими периодами, и это определение или структурное моделирование не является гипотетическим.

Aysel Garibli

The concept of "Turkic language" in the early Middle Ages**SUMMARY**

In the history of "Turkic language", the first Middle Ages are very important from linguistic, ethnic, cultural or ethnographic or political points of view.

Although it is unknown to us how the ancient Turkic people call their favorite languages, it is quite clear that the language of ancient Turkic monuments is quite literary language at the first medieval level.

It is easy to determine the structural model of the concept of the first Middle Ages "Turkic", in other words, the term "Turkic language" during this period (V-X centuries) is relatively easy to compare with previous periods, and this definition or structural modeling is not hypothetical.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.09.2018

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Sayalı Sadıqova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.